

İNTELLEKTUAL MÜLKİYYƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN HUQUQİ QORUNMA SİSTEMİ

Mülki hüququn subyektləri arasında əqli mülkiyyətin nəticələrindən istifadə ilə bağlı hər hansı hüquqi münasibətlərin qurulmasında digər hüquqlarla yanaşı, əqli yaradıcılığın nəticələrinə olan müstəsna hüquqların əhəmiyyətli yeri vardır. Bir çox ölkələrin qanunvericilik aktlarında bu hüquqları ifadə etmək üçün adətən ümumiləşmiş formada əqli mülkiyyət terminindən istifadə edirlər. Əqli mülkiyyət qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vətəndaşın, yaxud hüquqi şəxsin intellektual yaradıcılığın nəticələrinə, yaxud ona bərabər tutulan məhsulların, yerinə yetirilən iş və xidmət növlərinə (firma adı, əmtəə nişanı, xidməti nişan və s.) müstəsna hüquqlar kimi tanınır. Lakin intellektual mülkiyyət termininin hansı formada şərh edilməsindən asılı olmayaraq, dünya hüquq elmində bu anlayışa münasibətdə iki yanaşma üsulu üstünlük təşkil edir. Bəzi alimlər bu anlayışın qanunvericilik sənədlərində möhkəmlənməsini normal hal kimi qəbul edir, bir qrup alim isə belə hesab edir ki, bu termindən ancaq siyasi aktlarda istifadə edilməsi düzgündür və praktiki yönümlü hüquqi normalara daxil edilməsi məqsəduyğun deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür yanaşma üsullarının formalaşmasının tarixi əsasən 19-cu əsrin sonlarından başlayır. Bu illərdə intellektual mülkiyyət anlayışının və onun tərkibinə daxil olan ədəbi (bədi) və sənaye mülkiyyətlərinin artıq bir çox ölkələrin qanunvericiliklərində və vacib beynəlxalq konvensiyaların mətnlərində geniş şəkildə istifadə olunmasına baxmayaraq, hələ də o, alimlərin bir hissəsi tərəfindən kəskin tənqid olunmaqda davam edirdi. Lakin bu anlayışın tərəfdarları da çoxalırdı.

«İntellektual mülkiyyət» termininin mənşəyi haqqında qısaca nə demək olar? Elmi ədəbiyyatda bu termini daha çox 18-ci əsrin sonunun fransız qanunvericiliyi ilə bağlamaq meylə daha güclüdür. Həqiqətən həmin dövrün fransız qanunvericiliyində müəllif hüququ və patent hüququ təbii hüquqlar kimi qəbul edilir və hər hansı yaradıcılıq nəticəsinə (ədəbi, bədi, elmi əsər, sənaye mülkiyyəti) olan hüquqlara yaradıcının ayrılmaz, yəni təbiətin verdiyi hüquqlar kimi baxılırdı. Dövlət hakimiyyətinin bu hüquqları tanımasından asılı olmayaraq, bu hüquqların mövcudluğu qəbul edilirdi. Maraqlıdır ki, yaradıcının yaradıcılıq əməyinin nəticəsinə olan hüquqları ilə sahibkarın, yaxud material daşıyıcının öz əməyi ilə yaradan şəxsin həmin əmlaka olan hüquqlarına bərabər baxılırdı. Mülkiyyət hüququ kimi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsinə olan hüquq da öz sahibinə bu nəticədən öz istəyinə uyğun qaydada istifadə üçün müstəsna imkanlar yaratmağı təmin etməli, hər hansı digər şəxsin həmin hüquq sahibinin müstəsna hüquqlardan istifadə dairəsinə qarışmasını istisna etməlidir.

1791-ci il tarixli fransız patent qanununda elan olunması və həyata keçirilməsi cəmiyyət üçün faydalı olan hər hansı yeni ideyanın onu yaradana məxsus olması, yeni sənaye ixtirasına onu yaradanın mülkiyyəti kimi baxılması bir norma kimi qəbul edilir, buna əməl edilməməsinə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi baxılırdı. Bu yanaşma üsullarının qanunvericiliklərdə öz əksini tapması ədəbi və sənaye mülkiyyəti anlayışlarının da mövqelərinin möhkəmlənməsinə səbəb olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif hüququna «mülkiyyətin ən müqəddəs növü» kimi baxılması ideyası öz əksini ABŞ-in bəzi ştatlarının qanunlarında, o cümlədən Massaçuset ştatının 17 mart 1789-cu il tarixli qanununda da tapmışdı. Burada göstərilirdi ki, «insana məxsus olan onun əqli əməyinin nəticəsindən daha dəyərli olan mülkiyyət yoxdur». Müəllif hüququ ilə bağlı eyni məzmunlu fikirlər həmin dövrdə artıq Saksoniya, Prussiya, Danimarka, Norveç və bir sıra digər ölkələrin qanunlarına da daxil edilmişdi.

Lakin müəllif və patent hüquqlarının obyektlərinə mülkiyyət kimi baxılmasının və bu obyektlərə hüquqların mülkiyyət hüququ ilə eyniləşdirilməsinin səbəblərini ancaq təbii hüquqlarda axtarmaq o qədər də düzgün olmazdı. O zaman bu cür yanaşmanı kapitalizmin inkişafından doğan mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələsi diqtə edirdi. Çap dəzgahının ixtira edilməsi və manufakturaların meydana çıxması kapitalizmin sürətli inkişafının nəticəsi kimi vəziyyəti kəsgin şəkildə dəyişirdi. Yaranmış şəraitdə hər hansı əlyazması, yaxud hər hansı maddi daşıyıcıya köçürülmüş əsər artıq sənaye üsulu ilə çox tez və nisbətən ucuz çoxaldıla və yayıla bilərdi. Getdikcə istehsalata daha tez-tez yeniliklər tətbiq olunur və manufakturaların sahiblərinə rəqibləri qarşısında nəzərəcərpacaq üstünlüklər verirdi. Əlbəttə kitabın çapını və ixtiranın tətbiqini ilk dəfə həyata keçirənlər bu işə müəyyən sərmayə qoyur və vaxt sərf edirdilər. Təbii ki, onlar bu və ya başqa şəkildə əsər və texniki yeniliklərin yaratıcılarının əməyini ödəyir, kitabın nəşrə hazırlanması və s. işlərin görülməsi üzrə məsrəfləri öz üzərlərinə götürürdülər. İlk dəfə bazara çıxarılan mal öz sahibinə başqaları qarşısında müəyyən üstünlüklər qazandırır. Lakin bəzən bu üstünlüklər bir anın içində heçə enir, bu işə sərmayə qoyanlar külli miqdarda ziyanə düşür, bütöv bir mexanizm sərfətsiz işə çevrilirdi. Bəs bunun səbəbləri nədə nədə idi? Bir çox hallarda nəşr olunmuş kitablar və istehsalatda tətbiq olunmuş yeniliklər istifadə üçün artıq hazır şəkildə kənar şəxslər tərəfindən mənimsənilir və aydındır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz xərcləri çəkmədiklərindən, onlar bazara özünün daha ucuz mallarını çıxarırdılar. Tədricən belə vəziyyət texniki tərəqqinin və mədəni dəyərlərin yayılmasının qarşısında ciddi maneəyə çevrilirdi.

Ədəbi və texniki yaradıcılığın nəticələrinə cəmiyyətin maraqları naminə ilkin olaraq vəsait qoyan, yeni ideya və baxışları yayan və təbliğ edən şəxslərin maraqlarının qanunla müdafiə olunmasına obyektiv zərurət yaranırdı. İlk dövrlərdə bu şəxslərin maraqlarının qorunması ayrı-ayrı nəşriyyatlara və manufaktura sahiblərinə müəyyən əlavə imtiyazlar verilməklə təmin olunurdu. Lakin kapitalizmin mövqələrinin getdikcə güclənməsi ilə Ali hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən imtiyazlar sisteminin qanunlarla əvəz olunması prosesi də sürətlənir, əsərlərin və texniki yeniliklərin yaratıcıları və onların hüquqi varislərinə qanunla müəyyən edilən müddətdə onlara məxsus yaradıcılıq nəticələrinə müstəsna hüquqlar tanınır və bu hüquqlardan istifadə üçün hüquqi əsaslar yaradılırdı.

Müasir anlamdakı ilkin müəllif və patent qanunlarının yaranması tarixinin 17-ci əsrin əvvəllərində İngiltərə ilə bağlanması elmi ədəbiyyatda artıq özünə yer tutmuş faktıdır.

1623-cü ildə kral Yakob Stüartın hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş «Monopoliyalar haqqında status» qanunu ilə texniki nailiyyətləri yaradanların və tətbiq edənlərin müstəsna və heç kimdən asılı olmayan hüquqları tanınır və və həmin şəxslərin öz yaratdıqlarına 14 il müddətində müstəsna hüquqlarının olduğu bəyan edilirdi. 1710-cu ildə İngiltərədə daha bir qanun- ilk müəllif hüququ qanunu meydana çıxdı. Bu qanunla müxtəlif əsərin nəşri üçün onun yaradıldığı andan 14 il müddətinə müstəsna hüquq verilir və həmin müddətin müəllifin sağlığında daha 14 il müddətinə uzadılması da nəzərdə tutulurdu. İngiltərə ilə yanaşı elə həmin dövrlərdə kiçik zaman fərqi ilə bir sıra Avropa ölkələrində və ABŞ-da da müəllif və patent hüququ qanunları qəbul edildi.

Qeyd edilən ilk qanunların müəyyən özünəməxsusluqları çox zaman onların daha çox nəşirlərin və istehsalçıların maraqlarının qorunmasına xidmət etdiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir. Çünki bazarda satılan yaradıcılıq əməyinin nəticələri adətən müəlliflərə və ixtiraçılara yox, məhz nəşirlərə və istehsalçılara məxsus olurdu. Buna görə də onların bazarda monopoliyaya malik olması adi zərurətə çevrilir, texniki nailiyyətlərin bilavasitə yaratıcılarının hüquqları isə cəmiyyəti az maraqlandırır. Lakin nəşirlər və istehsalçılar müəlliflərə və ixtiraçılara məxsus hüquqları əvvəlcədən satın almadan onları monopol rejimdə istifadə etməsi artıq qeyri qanuni sayılırdı, yəni əvvəl əsərin, texniki nəticənin, yaxud texniki həllin yaratıcısının intellektual hüququ tanınmalı və sonra ondan istifadə etmək məsələləri müzakirə obyektinə çevrilməlidir. Şübhəsiz, bu cür tanınma öz

yaradıcılıq əməyinin nəticələrini istifadəçilərə satmaq imkanı əldə edən müəlliflərə daha çox sərf edirdi.

Bir sıra ölkələrdə artıq anlaşılıqlı olan və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış ədəbi (bədi) və sənaye mülkiyyəti ifadələrini müəyyən müddətdən sonra bir konstruksiyada birləşdirmək və intellektual mülkiyyət termini ilə adlandırmaq meyl güclənir və bu anlayış tədricən öz əksini qanunvericiliklərdə tapmaqda davam edirdi. Bununla birlikdə, Avropa ölkələrinin çoxunda müəlliflik hüququ və patent hüququna mülkiyyət kimi baxılması və ya yaradıcılıq nəticələrinin yaradıcılarının hüquqlarının mülkiyyət hüququna bərabər tutulması 19-cu əsrdə daha geniş yayılmışdı. 1883-cü ildə qəbul edilmiş Sənaye mülkiyyətinin qorunması üzrə Paris Konvensiyası intellektual mülkiyyət hüquqlarının müəllif hüququ ilə yanaşı, digər vacib sahəsinin sənaye mülkiyyəti hüquqlarının qorunması üzrə ən nüfuzlu beynəlxalq Sazişlərdən biri sayılır. Artıq intellektual mülkiyyət termini əksər ölkələrin qanunvericiliyində, elmi ədəbiyyatda və praktikada geniş istifadə edilməkdədir.

14 iyul 1967-ci ildə Stokholmda Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını (ÜMƏT) təsis edən Konvensiya imzalandı. Bu Konvensiyaya uyğun olaraq intellektual mülkiyyət qorunma obyektini istehsal, elmi və bədi sahələrdə yaradıcılıq fəaliyyətinin konkret nəticələrinə olan hüquqlar kimi şərh olunurdu. Artıq qeyd edildiyi kimi, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərində intellektual mülkiyyət termininin geniş şəkildə işlədilməsinə baxmayaraq, bu anlayışın əleyhidarları da qalmaqda davam edir. Onların əsas arqumenti budur ki, material obyektlərin və öz mahiyyətinə görə müəllif əsərləri və müxtəlif texniki yeniliklər olan qeyri maddi obyektlərin hüquqi rejimini eyniləşdirmək olmaz. Əsas səbəblərdən biri də ondan ibarətdir ki, ərazi məhdudiyyəti qoyulmayan mülkiyyət hüququndan fərqli olaraq, müəlliflər, ixtiraçılar və onların hüquqi varisləri hüquqların qorunması ilə bağlı vaxt və ərazi məhdudiyyətlərini özlərinə hiss edirlər; müxtəlif və patent hüquqları mülkiyyət hüququnun müdafiəsi üçün tətbiq olunanlardan tamamilə fərqli hüquqi vasitələrlə müdafiə olunur. İntellektual mülkiyyət anlayışı ilə bağlı bir cəhət də diqqət yetirmək vacibdir ki, Azərbaycanın iştirak etdiyi Beynəlxalq müqavilələrdə onun mahiyyəti necə izah edilir. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatını (ÜMƏT) təsis edən Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 8-ci bəndində göstərilir ki, intellektual mülkiyyət aşağıdakılara olan hüquqlara aiddir.

- ədəbi, bədi və elmi əsərlərə;
- ifalara, fonogramlara və yayım təşkilatlarının
- verilişlərinə olan hüquqlara;
- insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olan ixtiralara;
- elmi kəşflərə;
- haqsız rəqabətə qarşı müdafiyyə;
- həmçinin ilkin istehsalat, elmi, ədəbi və bədi sahələrdəki intellektual mülkiyyətə olan bütün digər hüquqlara.

Bu siyahıdakılardan görünür ki, «İntellektual mülkiyyət» termini yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə və ona bərabər tutulan obyektlərə olan bütün hüquqları özündə birləşdirir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi «intellektual mülkiyyət» anlayışı ümumiləşdirici xarakter daşıyır və onun tərkibində qeyd etdiyimiz ədəbi- bədi, elmi və sənaye mülkiyyətindən başqa, onların qorunduqları qanunlarla əhatə olunmayan müəyyən obyektlər də vardır. Bu cür obyektlərin qorunması üçün xüsusi qanunların qəbul edilməsi lazım gəlir. Buna görə də «intellektual mülkiyyət» anlayışına ədəbi-bədi və sənaye mülkiyyəti birlikdə götürüldüyü dairədən daha böyük və geniş anlayış kimi baxmaq lazımdır. Müasir dünyada əqli mülkiyyət obyektlərinin və bununla əlaqədar baxılan hüquqlar sisteminin mənbəyi araşdırılarkən əqli mülkiyyətin 4 nisbi müstəqil olan institutunu fərqləndirmək olur. Bu institutların aralarında çox sıx qarşılıqlı əlaqə və bir sıra ümumi normaların olmasına baxmayaraq, onların hər birinin öz əksini xüsusi qanunlarda tapmış özünəməxsus xüsusiyyətləri, vəzifələri, prinsipləri vardır. Hər şeydən əvvəl, müəllif hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında qanunvericilik elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəllif hüququ), habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (əlaqəli

hüquqlar) yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan müqasibətləri tənzimləyir. Hüquqi ədəbiyyatda elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması üzrə fəaliyyətin stimullaşdırılmasını müəllif hüququnun əsas vəzifələrindən biri kimi qeyd edirlər. Bu məqsədlə qəbul edilmiş qanunvericilik aktları, o cümlədən 8 oktyabr 1996-cı il tarixdən qüvvəyə minən “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün lazımi şərait yaradılmasına imkan verir, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin hüquqi tanınmasını və qorunmasını təmin edir, müəlliflərin öz əsərlərindən istifadəyə hüquqlarının qanunla möhkəmləndirilməsinə və istifadəyə görə qonorar alınmasına şərait yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu Qanun bütövlükdə müəllif hüquqlarının qorunması və idarə edilməsi sisteminə əhəmiyyətli yeniliklər gətirmiş, pozulmuş müəllif hüquqlarının müdafiəsi üzrə məhkəmə işlərinə baxılması məsələlərində prinsipal müsbət dəyişikliklər etmişdir. Bu Qanunun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Fərmanı, həmçinin yeni qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinə, Mülki Prosessual Məcəlləsinə, Cinayət Məcəlləsinə və bir sıra digər qanunvericilik aktlarına müəllif hüququ və əlaqəli hüquqlar üzrə dünya standartlarına uyğun olan müddəaların daxil edilməsi də intellektual mülkiyyət hüquqlarına Azərbaycan dövlətində yüksək qiymət verilməsinin təzahürlərindəndir.

Müəllif hüququnun digər vacib vəzifəsi cəmiyyətin maraqları naminə əsərlərdən geniş şəkildə istifadəyə şərait yaradılması sayılır. Başqa sözlə, müəllif hüquqlarının qorunma səviyyəsinin yüksəldilməsi o demək deyildir ki, əsərlərdən müəyyən məqsədlər üçün, məsələn təhsil və maariflənmə məqsədi ilə istifadəsinə, geniş oxucu, dinləyici və tamaşaçıların onlarla tanış olmalarına qadağa qoyulsun. Müəllif hüququnun göstərilən vəzifələri onların əsas mənbələrinin, ideyalarının universal, yüksək dərəcədə imperativliyə malik olan və ictimai əhəmiyyət daşıyan prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır.

Müəllif hüququnun prinsipləri müəllif-hüquq normalarının məcmusunun təhlilindən çıxarılır. Bu prinsiplərin nəzərə alınması müəllif-hüquq qanunvericiliyinin düzgün şərh edilməsinə və praktikada onun ayrı-ayrı normalarının tətbiq edilməsinə, həmçinin qanunvericilikdə birbaşa cavabı olmayan bəzi məsələlərin cavabının tapılmasına gəlmək edir. Azərbaycan intellektual mülkiyyət hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində öz əksini tanmış aşağıdakı müddəaları xüsusi qeyd etməyə ehtiyac vardır:

«Hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ vardır. Müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququ və əqli mülkiyyət hüququnun başqa növləri qanunla qorunur.» Bu müddəa yaradıcılıq müstəqilliyini təmin etməklə təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və üsülündən asılı olmayaraq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış, obyektiv formada mövcud olan bütün elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin qorunmasına hüquqi baza yaradır və obyektiv formada olan hər hansı yaradıcılıq nəticəsini qorumaqla yaradıcı şəxslərə mövzu, janr və forma seçimində tam azadlıq, müstəqillik imkanı yaratmış olur.

Müəllif hüququnun müəllifin şəxsi maraqları ilə ictimai maraqların birləşməsinə əks etdirən ikinci ən vacib prinsipi daha çox digər hüquq institutlarında, o cümlədən mülki hüquqda öz əksini tapmışdır. Bununla belə bu prinsip müəllif hüququnda xüsusi əhəmiyyət daşıyır və əsər müəllifinin öz yaratdığı əsərdən istifadəyə monopol hüququ tanınır. Lakin bu monopol hüququn sərhədlərinin müəyyən edilməsi nə qədər çətin olsa da, qanunvericilik əsərlərdən sərbəst istifadə ilə bağlı müəyyən məhdudyyətləri və istisna hallarını nəzərdə tutmaqla ictimaiyyətin də eyni dərəcədə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə tanış olmaq maraqlarını təmin etmişdir. Lakin bu, heç də müəllif hüququnun ən vacib prinsiplərindən sayılan şəxsi hüquqların bölünməz və özgənilkiləşdirilməz olub, əmlak hüquqlarından asılı olmayaraq müəllifə məxsus olması və əmlak hüququnun başqasına verildiyi hallarda da müəllifdə qalması normasının həyata keçirilməsinə mane olmur. Bu müddəaya görə müəllifin şəxsi (qeyri əmlak) hüquqları (müəlliflik hüququ, ad hüququ, şöhrətinə hörmət edilməsi hüququ, açıqlama hüququ) hətta müəllifin buna razılıq verdiyi halda belə başqasına keçə bilməz, yəni qanun bunu birbaşa qadağan edir

(“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında“ Qanunun 14-cü maddəsi). Bu səbəbdən də müəllifin şəxsi (qeyri əmlak) hüquqları hətta vərəsəlik üzrə belə keçmir. Müəllifin vərəsələri şəxsi hüquqların qorunmasını həyata keçirə bilərlər. Vərəsələrin bu səlahiyyətləri müddətlə məhdudlaşdırılmır. Buna görə də əsərdən sərbəst istifadə hallarında belə istifadəçi müəllifin şəxsi hüquqlarına ciddi qaydada əməl etməlidir. Azərbaycan müəllif hüququnun əsas prinsiplərindən biri də müəllif və istifadəçi münasibətlərinin müqavilə əsasında tərəflərin iradələrinin tam müstəqilliyi nəzərə alınmaqla tərtib olunmasıdır. Müəllif və istifadəçi münasibətlərini ciddi surətdə rəqlamentləşdirən və bir çox hallarda hətta onları məhdudlaşdıran keçmiş sovet qanunvericiliyində mövcud olan müxtəlif nümunəvi müəllif müqavilələrindən fərqli olaraq, yeni qanunvericilik tərəflər arasındakı münasibətlərin ciddi şəkildə rəqlamentləşdirilməsindən imtina etmiş və onların iradəsi əsas götürməklə tərəflərin mütləq qaydada razılaşdırmalı olduğu bəzi şərtlər olan formanı mümkün variant saymış, bununla birlikdə müəllifin yaradıcılığına xələl gətirə biləcək hər hansı bir şərtin müəllif müqaviləsinə daxil edilməsini qeyri-qanuni hesab etmişdir.

Azərbaycanın müəllif hüququ kifayət qədər qədim tarixə malik olsa da, bu yazıda həmin məsələnin araşdırılması məqsəd kimi qoyulmamışdır. Lakin bu günkü kifayət qədər mürəkkəb və bütöv sistem olan müəllif hüququnun mənbələrinə nəzər yetirilməsi çox vacibdir. Bunun üçün onun ierarxiya strukturuna baxılması maraqlıdır. Müəllif hüquqlarının tənzimlənməsində başlıca rol qanunvericilik aktlarına məxsusdur. Bu mənada 8 oktyabr 1996-cı ildə qəbul olunmuş «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu əsas yeri tutur. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, o, Azərbaycan Respublikası ərazisində elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin (müəllif hüququ), habelə ifaların, fonogramların, efir və ya kabel yayımı təşkilatlarının verilişlərinin (əlaqəli hüquqlar) yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyir. Görüldüyü kimi, birinci hissə müəllif hüququnun obyektləri olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin yaradılması və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri, ikinci hissə isə fonogramların, ifaların, quruluşların, yayım təşkilatlarının verilişlərinin yaranması və istifadəsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. İkinci hissədə tənzimlənən münasibətlər birbaşa müəllif hüquqları olmasa da, onunla sıx bağlı, əlaqəli olan hüquqlardır və deməli hər ikisinin bir qanunla tənzimlənməsi məqsədəuyğundur.

«Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu 5 bölmədən və 47 maddədən ibarətdir. Qanun Azərbaycanın mülki qanunvericiliyinin tərkib hissəsi olmaqla, onun normaları müstəsna olaraq aid olduğu sahə üzrə münasibətləri tənzimləyir. Yalnız mülki-prosessual xarakter daşıyan 44-cü maddənin və cinayət və inzibati qanunvericiliyə istinad edən 47-ci maddənin müddəaları istisna təşkil edir. Bu qanunun strukturu kifayət qədər dəqiq və məntiqli olduğuna görə, onun normaları praktiki olaraq müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar sahəsində hüquqi tənzimlənməyə tam imkan verir. Qanunun müstəsna xüsusiyyətlərinin şərhinə keçməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan müəllif-hüquq qanunvericiliyi səviyyəsinə görə ilk dəfə olaraq inkişaf etmiş ölkələrin qanunvericilikləri ilə bir səviyyədə dayanır. O, ilk dəfə olaraq müəllif-hüquq münasibətlərinin bütün əsas şərtlərini Ədəbi-bədii əsərlərin qorunması haqqında Bern Konvensiyasının müəyyən etdiyi təminatlar nəzərə alınmaqla tənzimləmişdir. Əlaqəli hüquqlarla bağlı münasibətlər isə ümumiyyətlə Azərbaycan qanunvericiliyi üçün yenidir. Qanun müəllif hüququ və əlaqəli hüquqların sahiblərinə onlara məxsus hüquqlardan istədikləri qaydada istifadə etməyə geniş imkanlar yaratmışdır ki, bu da yeni bazar münasibətlərinin tələbləri baxımından çox əhəmiyyətlidir. Yeni Qanun ilk növbədə hüquqi şəxslərin əsərlərə müəlliflik hüququnu tanımaqdan imtina etmişdir. Qanunda bu, birbaşa göstərilməsə də əsərin müəllifinin yalnız fiziki şəxs ola bilməsi norması keçmişdir. Digər yenilik və özünəməxsusluq müəlliflərin əmlak hüquqlarının kollektiv əsasda idarə olunmasının nəzərdə tutulmasıdır.

Qanunun başlıca xüsusiyyətlərindən biri də kompüter proqramlarının və məlumat bazalarının müəllif hüququnun obektləri sırasına daxil edilməsi və əsər kimi qorunmasıdır. Artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, «Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında»

Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, müəlliflik hüququ təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və üsulundan asılı olmayaraq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olan həm açıqlanmış, həm də açıqlanmamış, obyektiv formada olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir. Hüquqi ədəbiyyatlarda əsər termininin tərfi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Lakin əsərə «müəllifin yaradıcılıq əməyi nəticəsində insan duyğularının qavraya biləcəyinin surətinin çıxarılmasına imkan verən konkret formada əksini tapmış qeyri maddi obyekt» kimi baxılması fikri üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda «əsər-ideyaların, fikirlərin və obrazların məcmusudur». «Əsər insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsidir, insan beyni isə ancaq qeyri material obyekt istehsal edə bilər».

Deməli, qeyri material mahiyyətə malik olan əsərlə onun ifadə edildiyi maddi daşıyıcıyı, yəni maddi obyektə, məsələn əlyazmasını, şəkli, not yazısını və s. fərqləndirmək vacibdir. Bəzi hallarda əsərin öz maddi daşıyıcısından ayrılmaz formada olması da mümkündür. Rəsm əsərləri öz formasına o dərəcədə daxil olur ki, onları praktiki olaraq maddi daşıyıcısından ayırmaq mümkün olmur, yəni əsərlə onun ifadə edildiyi maddi daşıyıcı vahidləşir. Lakin buna baxmayaraq əsər hətta onun ifadə edildiyi maddi daşıyıcının məhv olduğu halda belə müəlliflik hüququ ilə qorunur. Deməli, əsərə müəlliflik hüququ onun ifadə edildiyi maddi obyektə olan mülkiyyət hüququ ilə bağlı deyil. Maddi obyektə mülkiyyət hüququnun və ya maddi obyektə sahiblik hüququnun verilməsi qanunda xüsusi göstərilən hallardan başqa bu obyektə ifadə edilmiş əsərə müəlliflik hüququnun verilməsinə səbəb olmur (Qanunun 5-ci maddəsi).

Yalnız təsviri sənət əsərləri ilə bağlı bəzi qaydalar istisna təşkil edir. Təsviri sənət əsərinə mülkiyyət hüququnu əldə etmiş şəxs avtomatik olaraq ayrı-ayrı müəlliflik hüququna da sahib olur, məsələn, əsəri heç bir qonorar ödənilmədən sərgidə nümayiş etdirmək hüququ və s. Lakin Qanunun 16-cı maddəsinə görə, «Təsviri sənət əsərinin müəllifinin mülkiyyətçidən öz əsərinin surətinin çıxarmaq ixtiyarının həyata keçirilməsinə imkan verilməsinə tələb etmək hüququ vardır (təmasda olmaq hüququ).

Deməli, müəllif hüququnun obyektləri o əsərlər sayıla bilər ki, onlar yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olsun və obyektiv formada ifadə edilsin. Əsərin yaradıcılıq yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi olmasının əsas göstəricisi onun yeniliyindədir. Əslində yeniliyə burada əsərin orijinallığının əsas təzahür forması kimi baxılmalıdır. Deməli, müəllif hüququnun obyektə olan əsərin əsas əlamətləri onun orijinallığı, yeniliyi, obyektiv formada ifadə edilməsi və təkrarolunmazlığıdır. Bu cəhət də vacibdir ki, müəllifin yaradıcılıq əməyinin nəticəsi olan əsər yalnız hər hansı bir obyektiv formada ifadə ediləndən sonra müəllif hüququnun obyektə ola bilər. Əlavə etmək lazımdır ki, müəllif hüququnun şamil edildiyi əsərlər yazılı, şifahi, səs, yaxud videoyazılma, təsviri, həcmli-fəzavi və digər formalarda ola bilər.

Müasir qanunvericilikdə müəllif hüququ təyinatından, dəyərindən və məzmunundan, habelə ifadə formasından və üsulundan asılı olmayaraq, obyektiv formada mövcud olan elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinə şamil edilir. Müəllif hüququnun yaranması və həyata keçirilməsi üçün əsərin qeydə alınması, yaxud hər hansı başqa üsullarla rəsmiləşdirilməsi tələb olunmur. Müəlliflik hüququ əsərin yaradılması anından yaranır. Lakin əsər müəllifləri onu müəlliflik hüququnun qüvvədə olduğu müddətdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan keçirə bilərlər. Bu qeydiyyat könüllü xarakter daşıyır. Əsər qeydiyyatdan keçiriləndən sonra əsərin qeydiyyatı haqqında Şəhadətnamə verilir. Bu şəhadətnamə müəlliflik prezumpsiyası kimi çıxış etməsə də, mübahisə yaranan hallarda, digər sübutlar olmadıqda məhkəmə tərəfindən müəlliflik prezumpsiyası kimi tanınır.